

ISSN: 1302-6879

**YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ**

**JOURNAL OF YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
SOCIAL SCIENCES INSTITUTE**

HAKEMLİ DERGİDİR

YIL/YEAR : 2005 SAYI/VOLUME : 8 KIŞ/WINTER

İslam Coğrafyacılarının Eserlerindeki Türklerle İlgili Bilgiler ve Veriliş Tarzları

Yrd. Doç. Dr. Murat AĞARI

Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Özet

Bu çalışmada, Irak ve Belh coğrafya ekolleri sürecinde ve bu sürecin devamında Türkler ve Türk ülkeleri hakkında verilen bilgiler, içerikleri ve veriliş tarzları değerlendirilecektir. Bu bağlamda aşağıdaki 8 coğrafyacının eserlerindeki bilgiler üzerinde durulacaktır:

- İbn Hurdadbih (ö. 300/912), el-Mesâlik ve'l-Memâlik/ Irak Coğrafya ekolü
- Ya'kubî (ö. 292/905), Kitâbü'l'-Buldân/ Irak Coğrafya ekolü
- İbnü'l-Fakîh (ö. 289/902), Kitâbü'l'-Buldân/ Irak Coğrafya ekolü
- İstahrî (ö. 340/952'den sonra), Mesâlikü'l-Memâlik/ Belh Coğrafya ekolü
- İbn Havkal (ö. 367/977den sonra), Sûretü'l-Ard/ Belh Coğrafya ekolü

- Makdisî (ö. M. X. yüzyılın sonları), Ahsenü't-Tekâsim/ Belh Coğrafya ekolü

- Kazvinî, (ö. 1283) Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd/ Ekoller sonrası süreç

Eserlerde verilen bilgilerden hareketle Türklerle ilgili bilgilerin nasıl değerlendirilmesi gerektiği hususunda bir sonuca varmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbn Hurdadbih, Ya'kubî, İbnü'l-Fakîh, İstahrî, İbn Havkal, Makdisî

Information About Turks in the Books of Muslim Geographers and Its Introducing Style

Abstract

In this article, we would evaluate the information in the books of Muslim geographers according to historical process. While evaluating the subject, we would study on the books following 8 Muslim geographers:

- Ibn Khurradabih (d. 300/912), al-Masalik va al-Mamalik, Geographic School of Iraq

- Yakubi (d. 292/905), Kitab al-Buldan/ Geographic School of Iraq

- Ibn al-Faqih (d. 289/902), Kitab al-Buldan/ Geographic School of Iraq

- Istahri (d. after 340/952), Masalik al-Mamalik/ Geographic School of Balkh

- Ibn Havkal (d. after 367/977), Surat al-Ard/ Geographic School of Balkh

- Makdisi (d. late X. century), Ahsen al-Takasim/ Geographic School of Balkh

- Kazvinî, (d. 1283) Asar al-Bilad va Ahbar al-Ibad/ Following Period of Schools

Giriş

“İslam coğrafyacılarının eserlerinde Türkler” bahsi, Türk Tarihi çalışmaları açısından önemlidir.¹ Bu nedenle dikkat çekici bir konudur. Türklerle ilgili bilgileri değerlendirirken, coğrafya

¹ Konu ile ilgili olarak bkz: Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacıların Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1998.

literatürünün oluşum ve gelişme süreçleri dikkate alınmak durumundadır. Zira oluşum ve gelişme dönemlerini kapsayan süreçte üç farklı ortam söz konusudur.

- Irak Coğrafya Ekolü süreci/Ya'kubî, İbn Hurdadbih ve İbnü'l-Fakîh(10. y.y ilk yarısı)
- Belh Coğrafya Ekolü süreci/İstahrî, İbn Havkâl ve Makdisî(10. y.y. ikinci yarısı)
- Ekoller sonrası süreç/Kazvinî(11. y.y. ve devamı)

Bu üç süreçte özellikle bilgilerin veriliş tarzı değişmekte aynı zamanda bilgilerin mahiyeti ve kapsamında genişleme görülmektedir. Örneğin Irak coğrafya ekolü yazarları yaşanabilir dünyayı bir bütün olarak ele alıp Türklerle ilgili sınırlı sayıda bilgi verirlerken, Belh coğrafya ekolü yazarları sadece İslam dünyasını ele alırlar ve Türkler hakkında daha detaylı bilgi verirler. Ekoller sonrası süreçte ise bilgiler bir dünya ya da İslam dünyası tasavvurundan ziyade iklim tasavvuruna bağlı olarak verilir. Dolayısıyla bu üç farklı ortamda, kapsamı giderek genişleyen, içeriği ve niteliği değişen bilgiler bulunmaktadır.

I. Irak Coğrafya Ekolü Yazarlarında Türkler ve Türk Ülkeleri

Irak Ekolü coğrafyacıları eserlerinde yaşanabilir dünyayı bir bütün olarak ele alırlar ve herhangi bir ayrıma gitmeden bu yaşanabilir dünyayı anlatma gayreti sergilerler. Türklerle ve onların yaşadıkları bölgelerle olan diyalogun azlığı nedeniyle, bu ekole mensup yazarları eserlerinde Türklerle ilgili olarak verilen bilgiler gerek içerik ve gerekse kapsam açısından diğerlerine nazaran daha sınırlıdır. Ancak Bağdat ve Samarra'daki Türkler hakkında detaylı bilgi mevcuttur.

Ekolün ilk temsilcisi olan İbn Hurdadbih, el-Mesâlik ve'l-Memâlik adlı eserinde yaşanabilir dünyayı bir bütün halinde “Doğu, Batı ve Kuzey” olmak üzere üçe ayırır.² Ekolün bir diğer yazarı Ya'kubî, Kitâbü'l-Buldân adlı eserinde dünyayı “Doğu, Güney ve

² İbn Hurdadbih, *Kitabu'l-Memâlik ve'l-Mesâlik*, tah: F. Sezgin, Leiden, 1306-1889 (Frankfurt, 1992), Türkçe çevirisi için bkz: İbn Hurdazbih, *Ülkeler ve Yollar Kitabı*, çev: M. Ağar, Kitabevi yay. İstanbul 2008

Kuzey” olarak üçe ayırır.³ İki yazar arasındaki bu farklılık, merkeze aldıkları bölgenin farklı olmasından kaynaklanır. İbn Hurdadbih yön taksimini yaparken Ka’be ve Mekke eksenli bir çerçeve oluşturur ve bu nedenle “Güney” yönünü anlatma ihtiyacı hissetmez. İbn Hurdadbih’in aksine Ya’kubî, yön taksimini Bağdat merkezli yapar ve İbn Hurdadbih’e göre kuzeyde kalan ülkeleri Güney yönünde anlatır ve Batı yönünü inceleyen ayrı bir başlık açmadığından, bu ülkeleri Kuzey yönüne dahil eder. Söz konusu eserlerin Giriş bölümlerinde iki yazarın dünyayı tasnif ederken farklı bölgeleri merkez olarak kabul ettikleri açıkça görülmektedir. İbn Hurdadbih, eserine “Bütün Ülkelerin Halklarının Kiblesi” başlığı altında Mekke bölgesini ve Ka’be’yi merkeze alarak başlarken, Ya’kubî eserinin başında Bağdat’ı anlatmaktadır. Böylelikle, merkeze alınan bölgenin farklı olması nedeniyle, aynı ülkeyi iki yazar iki farklı yönde ele alabilmiştir. Örneğin Afrika’yı, İbn Hurdadbih’te Batı sınırlarına dahil ederken, Yakubi Kuzey sınırlarına dahil etmiştir.⁴

Ekolün bir diğer yazarı İbnü’l-Fakîh, Yakubî’nin eseri ile aynı adı taşıyan Kitâbü’l-Buldân adlı eserinde yön taksimi yapmaz; ancak İbn Hurdadbih’in yaptığı gibi merkeze Arap yarımadasını yerleştirir ve ardından önce Mısır ve Kuzey Afrika’yı, daha sonra ise Şam ve Cezire bölgeleri ile Rum topraklarını anlatır. Bu bahsin ardından Irak, İran ve Kafkas bölgesini anlatarak çalışmasını tamamlar.⁵

Yön taksiminin haricinde dikkate değer bir diğer konuyu “Yedi İklim Teorisi” oluşturur.⁶ Ekolün ilk yazarı olan İbn

³ Ya’kubi, Ahmed b. Ebî Yakub İbn Vadîh el-Katib, *Kitabu’l-Buldân*, Leiden, Brill, 2. bsk., 1892(İbn Rusteh’in A’laku’n-Nefise’sinin ardında); Türkçe çevirisi için bkz: Ya’kubi, *Ülkeler Kitabı*, çev: M. Ağarı, Ayışığı yay. İstanbul 2002

⁴ Her iki yazarın eserlerinin değerlendirmeleri için bkz: Murat Ağarı, “Ya’kubi’nin Kitabu’l-Buldân’ı”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 7, S: 17, Güz 2003, ss: 187-198; Murat Ağarı, “İbn Hurdazbih’in el-Mesalik ve’l-Memalik’i ve İçerdiği Coğrafi ve Kültürel Motifler”, *Dini Araştırmalar*, C: 7, S: 21, Ocak-Nisan 2005, ss: 237-263

⁵ İbnü’l-Fakîh, Ebu Bekir Muhammed b. İbrahim el-Hemedanî, *Muhtasar Kitabu’l-Buldân*, neşr: M.J. De Goeje, Leiden, 1885

⁶ “Yedi İklim Teorisi” ile ilgili olarak bkz: Murat Ağarı, “İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C: 47, S: 2, Y: 2006, ss: 195-214

Hurdadbih teoriiyi bilmesine rağmen kullanmaz. Eserinde geçen “Kuzey ve güneydeki bütün araziler toplam 7 iklimdir.”⁷ ifadesi, yazarının bu teoriiyi bildiğini gösterir. İbn Hurdadbih’in bu teoriiyi bilmesi sağlayan âmil, Batlamyus’un “Geographica” adlı eserini Arapça’ya aktarmasıdır.⁸ Dünyayı, yedi iklime ayırarak tasnif etmeyen İbn Hurdadbih, çalışmasının sonlarına doğru dünyayı dörde ayırarak yeni bir tasnif modeli verir.⁹ Bu yeni tasnif modeli coğrafi olmaktan ziyade kozmik niteliklidir. Dünyayı dörde bölen İbn Hurdadbih, her bölgenin değişik noktalardan özelliklerini vermektedir. Örneğin 1. Bölgenin çoğu kesimleri sıcak ve kurudur. Özelliği hava ve kan’dır. Mevsimlerden ilkbahar’a, insan ömründen çocukluğa karşılık gelir. Bölgesi Doğu, rüzgarı Güney’dir. Saati 1., 2. ve 3.’dür. Beden kuvvetlerinden tabî ve sindirici kuvvete, tatlardan tatlıya, yıldızlardan Ay ve Zühre’ye karşılık gelir. Burçları Hamel(Koç), Sevr(Boğa) ve Cevzâ(İkizler)’dır.¹⁰

Ekolün ikinci yazarı Ya’kubî, iklimlerden bahsettiğini belirtirse de¹¹ Yedi İklim Teorisi ve iklim bölgeleri hakkında bilgi vermez. Muhtemelen, İbn Hurdadbih gibi, Ya’kubî, teoriiyi bilmesine rağmen eserinde uygulamamıştır.

Çalışmasının girişinde yedi iklimde bulunan ülkeler hakkında bilgi veren İbnü’l-Fakîh, ayrıca kozmik düzeyde 7 rakamı üzerinde fikir üretir.¹² İbnü’l-Fakîh’e göre yeryüzünde bulunan yedi iklimde Araplar, Rumlar, Habeşliler, Hintliler, Türkler, Çinliler ve Yecüc-Mecüc kavmi yaşar.¹³

Genel özellikleri yukarıda belirttiğimiz şekilde olan bu üç eserdeki Türkler ve Türk ülkeleri üzerine olan bilgiler sınırlıdır. Sınırlı sayıdaki bu bilgileri 3 başlık altında değerlendirmek mümkündür:

- Genel olarak Türkler, Türk Kabileleri ve Türk Yurdu

⁷ İbn Hurdadbih, *Mesâlik ve’l-Mesâlik*, 16

⁸ İbn Hurdadbih, *Mesâlik ve’l-Mesâlik*, 13

⁹ İbn Hurdadbih, *Mesâlik ve’l-Mesâlik*, 135-136

¹⁰ İbn Hurdadbih, *Mesâlik ve’l-Mesâlik*, 135

¹¹ Ya’kubi, *Kitabü’l-Buldân*, 233

¹² İbnü’l-Fakîh, *Kitabü’l-Buldân*, 3-16

¹³ İbnü’l-Fakîh, *Kitabü’l-Buldân*, 4

- Bağdat ve Samarra'da Türkler
- Türklerin özellikleri

A. Genel Olarak Türkler Türk Kabileleri ve Türk Yurdu

Her üç yazarda bu tarz genel bilgileri bulmak mümkündür. Örneğin İbn Hurdadbih bu konu ile ilgili olarak aşağıdaki bilgileri verir: “Nûşecânû'l-A'lâ'dan sonra Toguzguz (Dokuz Oğuz/Uygurlar) hakanının şehrine varılır. Toguzguz (Dokuz Oğuz/Uygurlar) hakanının şehri yürüyerek 3 aylık mesafedir. Burası Türklerle meskûn büyük yerleşim yerlerinden oluşur. İçlerinde Mecûsîler bulunur ve bunlar ateşe taparlar. Ayrıca zındıklar¹⁴ da vardır. Hükümdarları demirden on iki kapısı bulunan büyük bir şehirde oturur. Bu şehrin halkı da zındıklardan oluşur. Buranın sağ tarafı Kîmakların¹⁵ bölgesi, ön tarafı ise 300 fersah(1800 km)¹⁶ uzakta bulunan Çîn bölgesidir. Toguzguz (Dokuz Oğuz/Uygurlar) melikinin sarayının en üst tarafında yüz adam alabilen ve beş fersahlık(15 km) bir mesafeden görülebilen altından bir otağ vardır. Kîmak hükümdarları çadırlarda otururlar ve otlaklarda dolaşırlar. Burası ile Taraz arası çorak arazide 81 günlük bir mesafedir. Türklerin ülkelerine gelince; Toguzguzların (Dokuz Oğuz/Uygurlar) ülkeleri Türk ülkeleri içerisinde en geniş olanıdır. Sınırları Çin, Tibet, Harluhlar (Karluklar), Kîmaklar, Guzlar (Oğuzlar), Cifrlar, Becenekler (Peçenekler), Türkeşler, Özkeşler, Hıfşahlar (Kıpçaklar) ve Hırhızlara (Kırgızlar) kadar olan alanı kaplar. Hırhızların (Kırgızlar) bulunduğu ülkede misk bulunur. Harluhlar (Karluklar) ile Halaçlar nehrin¹⁷ bu tarafındadır. Fârâb şehrine gelince; burada Müslümanların ve ayrıca Harluh (Karluklar) Türklerinin silahlı adamları vardır. Türk şehirleri toplam 60 tanedir.”¹⁸

¹⁴ Bizim “zındık” şeklinde aslına sadık kalarak (Zanâdık) çevirmiş olduğumuz bu kelime “manî dinine inananlar” şeklinde de çevrilmiştir. bkz: R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, 192

¹⁵ Kîmaklar veya Kimekler, Batı Göktürk Kağanlığı'nın yıkılışından sonra M. VII yüzyıl ortalarında Kuzey Altay dağları ve İrtiş ırmağı civarında yaşayan Türk kavmi. Bkz: Bolat Kumekov, “Kimekler”, *Türkler Ansiklopedisi(TA)*, İstanbul, Yeni Türkiye yay., 2002, II, 767

¹⁶ Fersah, 3 mile eşittir ve yaklaşık 6 km.'dir. bkz: Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev: A. Sevim, İstanbul, 1990, 76

¹⁷ İfadede kastedilen nehir Ceyhun nehridir.

¹⁸ İbn Hurdadbih, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, 39-40

Benzer bir bilgiyi Ya'kubî verir: "Türkler çeşitli gruplara ve ülkelere ayrılır. Bunlardan bazıları Harluh (Karluklar), Toguzguz (Dokuz Oğuz/Uygurlar) Türkes, Kîmak ve Guz (Oğuzlar)'dur. Her bir Türk topluluğunun kendi ülkesi vardır. Bazen birbirleriyle savaşır. Evleri ve kaleleri yoktur. Çok köşeli otağlarında (Türkî Kubbeleri) konarlar. Bu çadırların çivileri hayvan ve sığır derisinden, tepesi keçi derisindendir. Türkler yün ve keçe işinde mahir bir topluluktur. Elbiseleri de yünden ve keçedendir. Türk ülkesinde darıdan başka tarım yoktur. Kısrak'ın etini yerler ve sütünü içerler. Bunun haricinde avladıkları hayvanların etlerini yerler. Oklarını kemikten yaparlar."¹⁹ "Düz bir yolla Serahs'dan Merv'e altı merhaledir.²⁰ Bu altı merhalelik mesafede önce Uşturmağâk bulunur. Daha sonra sırasıyla Telestâne, Dandanakân ve Kunûkird gelir. Burası Ali İbn Hişam b. Ferrahüsrev'in ailesinin arazisidir. Bu civardaki konak yerleri toz toprak içerisinde. Bu konak yerlerinde halkı Türklerden koruyan birer kale vardır. Çünkü Türkler kimi zaman bu konak yerlerine saldırırlar."²¹ "Belh Nehri'nin arka tarafında bulunan yerlerin ilki Ferber şehridir. Ferber, Merv arazisinin uç noktasıdır. Türkler saldırdığında Merv halkı ile civarda bulunan şehirlerin halkları buraya kaçarlar."²²

İbnü'l-Fakîh'in eserinde de genel nitelikli bilgiler bulunur: "Erdeşir şöyle dedi: "Yeryüzü dört kesimden oluşmaktadır. Bu dört kısımdan biri Türklere ait olandır."²³ "Türk illerinde samur ve tilki bulunmaktadır."²⁴ "Türklerin karargahı Bâbü'l-Ebvâb şehriydi. Selman b. Rebîa Türklerle savaştı; bu savaşta o ve beraberinde bulunan 4000 civarındaki arkadaşı şehit oldu."²⁵ "Raşt bu tarafta Horasan'ın en son noktasıdır. Bu şehir iki dağ arasındadır ve yağma için Türklerin Horasan'a giriş yeridir. Bu nedenle Fadl b. Yahya b.

¹⁹ Ya'kubi, *Kitabü'l-Buldân*, 295

²⁰ Merhale, bir konaklık, yani bir yolcunun orta bir yürüyüşle bir günde gidebileceği mesafe yerine kullanılan bir tabirdir. Ortalama olarak sekiz saat itibar edilir. Bkz: M. Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: M.E.B. yay., 1993, II, 481

²¹ Ya'kubi, *Kitabü'l-Buldân*, 279

²² Ya'kubi, *Kitabü'l-Buldân*, 292

²³ İbnü'l-Fakîh, *Kitabü'l-Buldân*, 197

²⁴ İbnü'l-Fakîh, *Kitabü'l-Buldân*, 255

²⁵ İbnü'l-Fakîh, *Kitabü'l-Buldân*, 287

Halid b. Bermek buraya bir kapı asmıştır.”²⁶ “Yukarı Nûşecân’dan Toguzguz (Dokuz Oğuz) hakanının şehrine yürüyerek 3 aylık bir mesafedir. Bu mesafede büyük köyler ve verimli araziler vardır.”²⁷

İbnü’l-Fakîh aynı zamanda Türk yurdunu 7. İklim bölgesi olarak adlandırır: “Söylenildiğine göre iklimler yedi tanedir:”²⁸

- Arapların yaşadığı iklim,
- Rumların yaşadığı iklim,
- Habeşlilerin yaşadığı iklim,
- Hindlilerin yaşadığı iklim,
- Türklerin yaşadığı iklim,
- Çinlilerin yaşadığı iklim,
- Yecüc ve Mecüclerin yaşadığı iklim.²⁹

“Yedinci iklim Türklerin ülkesidir. Soğğun şiddetli olması nedeniyle Türk erkeklerinin ve kadınlarının yüzleri serttir. Burada bulunan yırtıcı hayvanlar küçük, fakat güçlüdür. Yine soğğun şiddetinden dolayı sıcak bölgelerde yaşayan haşerâta ve sürünge hayvanlara buralarda rastlanmamaktadır. Türkler, tahtalardan yapmış oldukları kulübelerde yaşamaktadırlar.”³⁰

B. Bağdat ve Samarra’da Türkler

Bağdat ve Samarra’daki Türklerle ilgili bilgiler sadece Ya’kubî’de geçer. Ya’kubî Bağdat’taki Türklerle ilgili olarak aşağıdaki bilgileri verir: “Mu’tasım, Me’mûn zamanında Türk köle satın almak için Semerkand’a, Nuh b. Esed’e adam gönderirdi. Her yıl Türklerden bir topluluğu ona gönderirdim.” Yine Me’mûn döneminde yaklaşık 3.000 civarında Türk köle toplamıştı. Hilâfet kendisine geçince Türk köle istemeye devam etti. Ayrıca Bağdat’taki Türk köleleri de satın aldı. Bu köleler arasında Nuaym b. Hâzım Ebû Harun b. Nuaym’ın kölesi Eşnâs, Sellâm b. Abraş’ın kölesi İtâh,

²⁶ İbnü’l-Fakîh, *Kitabü’l-Buldân*, 325

²⁷ İbnü’l-Fakîh, *Kitabü’l-Buldân*, 328

²⁸ “İklim” kelimesiyle dünyayı böldükleri 7 kısımdan her biri kastedilmektedir.

²⁹ İbnü’l-Fakîh, *Kitabü’l-Buldân*, 5

³⁰ İbnü’l-Fakîh, *Kitabü’l-Buldân*, 6

Nuaym ailesinin kölesi zırhçı Vâsıf, Fadl b. Sehl'in kölesi Sîmâ ed-Dîmaşkî vardı. Bunlar Arapça bilmeyen Türklerdi. Atlarına binip koşturdukları zaman sağlı sollu insanlara çarparlardı. Bunun üzerine halkın ayak takımı üzerlerine hücum eder ve bu Türk kölelerin bazılarını döver bazılarını da öldürürlerdi. Kanları dökülmesine rağmen onlara karşı bir şey yapamazlardı. Bu duruma üzülen Mu'tasım sonunda Bağdat'ı terk etmeye karar verdi.”³¹

Benzer şekilde Samarra'daki Türklerle ilgili olarak şu bilgileri verir: “Mu'tasım, Türklerin ikta'larını³² diğer insanların ikta'larından ayırdı. Türklerle sadece Ferganalılar komşu oldu. Hakan Urtuc ve arkadaşlarına Cevsek Hakânî'yi takip eden yerler ikta' olarak verildi. Mu'tasım ona “adamlarını etrafında tutmasını ve halkla haşır neşir olmalarına izin vermemesini” emretti. Bütün Türklerin ve Arapça bilmeyen Ferganalıların yerleri çarşıdan ve kalabalıktan uzaktaydı. Bu yerler geniş ve uzun caddeli ve mahallelere ayrılmış olarak düzenlendi. Buralarda onlarla ilişki kuran ne bir tüccar ve ne de başka milletlerden insanlar bulunmazdı. Sonraki dönemlerde Mu'tasım, Türk cariyeler satın aldı ve Samarra'daki Türkleri onlarla evlendirdi. Çocukları yetişinceye kadar onların farklı milletlerden insanlarla evlenmelerini ve akrabalık kurmalarını yasakladı. Çocukları yetiştikten sonra ise birbirleri ile evleneceklerdi.”³³

C. Türklerin Özellikleri

Türklerin özellikleri ile ilgili bilgiler genellikle İbnü'l-Fakîh kaynaklıdır:

- “Bize Türklerin ata biniciliği, Hindlilerin zekiliği ve Rumların becerikliliği verilmiştir.”³⁴

- “Yecüc ve Mecüc 24 kabiledir. Bu kabilelerden birisi gazadaydı. İşte bu kabile Türklerdir. Zü'l-Karneyn kalan 23 kabilenin önün bir set inşa etti.”³⁵ Mukatil b. Süleyman, Türklerin bu adla

³¹ Ya'kubi, *Kitabü'l-Buldân*, 255-256

³² İkta', devlet başkanının herhangi bir kimseye, sahipsiz bir araziye ya da devlet arazisini tahsis etmesi anlamında kullanılan bir ifade.

³³ Ya'kubi, *Kitabü'l-Buldân*, 258-259

³⁴ İbnü'l-Fakîh, *Kitabü'l-Buldân*, 197

³⁵ Vâni Mehmed Efendi, Kur'an-ı Kerim'de, Zü'l-karneyn kıssasında bozguncu nitelikleriyle tanıtılan Ye'cüc ve Me'cüc'e bir çok müfessirin Türk kimliği giydirmesine karşılık, o, bu bozguncu millete karşı set çeken Zü'l-

anılmalarının sebebinin seddin dışında bırakılmaları olduğunu söylemektedir.³⁶

- “Türklerle gelince; Toguzguzlar(Dokuz Oğuz/Uygurlar)’ın yurdu, Türk yurtları içerisinde en geniş olanıdır. Sınırları Çin, Tibet, Harluhlar (Karluklar), Guzlar (Oğuzlar), Becenekler (Peçenekler), Türkişler, Erkişler, Hıfcahlar (Kıpçaklar), Hırhızlar (Kırgızlar) arasındadır. Bütün Türk şehirleri 16 adettir. Toguzguzlar, Türklerin Araplarıdır.³⁷ Derler ki, Türklerde koyunlar az doğuramaz. Çok doğuran koyunlar, köpekler gibi beş veya altı adet yavrularlar. Nadir olarak iki veya üç adet yavrularlar. Koyunları büyüktür ve bu hayvanların büyük kuyrukları vardır. Kuyruklarını yerlerde sürümektedirler. Ülkelerinde samur ve tilki çok bulunmaktadır. Onlar ok atmada yeteneklidirler. Ülkelerinde kıymetli hütuvv vardır. Hütuvv, bu bölgede yetişen bir hayvanın altında bulunan boynuzdur. Türklerin çoğu zındıktırlar. Tuhaf hususiyetlerinden birisi, istediklerinde kar ve yağmur yağdırdıkları bir taşlarının bulunmasıdır. Bu taş, onlar arasında meşhurdur. İçlerinden hiç kimse bunu inkar etmez. Bu taş sadece Toguzguz hükümdarlarının yanın da bulunmaktadır. Ondaki başka Türk hükümdarlarının yanında bu taşın bulunmamaktadır. Bu taşı güneşin doğduğu yerdeki ülkelerden getirmişlerdir. Oralarda bu taş ile güneşten korunurlardı.”³⁸

II. Belh Coğrafya Ekolü Yazarlarında Türkler ve Türk Ülkeleri

X. yüzyılda ortaya çıkan bu ekolün temel özelliği Müslüman olmayan ülkeleri dışarıda bırakarak çalışmalarını geniş ve ayrıntılı bir biçimde İslam ülkelerinin coğrafyası üzerinde yoğunlaştırmalarıdır. Bu yeni modelin gelişmesinde, muhtemelen İslam ülkesinin sınırlarının genişlemesi ve Müslümanlaşan toplum sayısının çeşitlenmesi tetikleyici rol oynamıştır. Bu bakımdan, ekol mensubu yazarların eserlerindeki Türklerle ilgili bilgileri incelerken, eserlerin

Karneyn’i Türkleştirmiştir. Daha geniş bilgi için bkz: Erdoğan Pazarbaşı, “Vâni Mehmed Efendi’nin Tevbe Suresi 39. Ayetini Türklerle İlgili Kurarak Yorumlaması”, *Vani Mehmed Efendi*, Kayseri 1998, 77

³⁶ İbnü’l-Fakîh, *Kitabü’l-Buldân*, 299

³⁷ Bu ifade ile bulundukları bölgelerde Arapların üstünlüğü gibi Türklerin bulundukları bölgelerde de Toguzguzların (Dokuz Oğuz/Uygurlar) üstünlüğü söz konusudur.

³⁸ İbnü’l-Fakîh, *Kitabü’l-Buldân*, 328-329

yazılış amacına ve bağlı bulundukları ekolün özelliklerine dikkat etmek gerekecektir.

Ekolün, eseri günümüze ulaşan ilk yazarı olan İstahrî, “Kitabü’l-Mesâlik ve’l-Memâlik”³⁹ adlı eserinin girişinde, İslam ülkelerini anlatan bir eser kaleme aldığını şu şekilde ifade eder: “Daha sonra İslam ülkesinin her bir iklimi için ayrı harita yaptım. İslam ülkelerini 20 iklime ayırdım ve Arap diyarlarından başladım. Bu bölgeyi tek bir iklim olarak kabul ettim; zira şehirlerin anası olan Mekke ve Kabe buradadır.”⁴⁰

Ekolün bir diğer temsilcisi İbn Havkal ise İstahrî’nin metoduna benzer bir metot izlediğini, Sûretü’l-Arz⁴¹ adlı eserinde aşağıdaki ifadelerle dile getirir: “İslam topraklarını iklim iklim, bölge bölge ve eyalet eyalet olmak üzere tasnif ettim ve ayırdım. Arap ülkesini anlatarak eserime başladım, Burasını başlı başına tek bir iklim olarak ele aldım; zira bütün şehirlerin anası Mekke ve Kabe buradadır.”⁴²

Her ne kadar İbn Havkal İslam ülkelerini kaç iklime ayırdığını belirtmemiş olsa da, hemen hemen İstahrî’nin eserinde yer alan ülkeleri anlatmıştır.

Belh ekolünün bir diğer temsilcisi olan Makdisî, Ahsenü’t-Tekâsim⁴³ adlı eserinde kendinden önceki yazarların eserleri ile ilgili değerlendirmelere yapar ve ekole adını veren ancak eseri günümüze ulaşmayan Belhî’nin dünyayı 20 parçaya ayırarak tasnif ettiğini belirtir.⁴⁴ Ayrıca İbnü’l-Fakih ve İbn Hurdadbih gibi yazarların ise

³⁹ İstahrî, Ebi İshak İbrahim Muhammed el-Farisi el-Kerhi, *Kitabu’l-Mesalik ve’l-Memalik*(ve huve muavvelun ala Kitabu Suveru’l-Ekalim li’s-Şeyh Ebi Zeyd Ahmed B. Sehl el-Belhi), tah: M. J. de Goeje, Leiden, 1870(F. Sezgin, Frankfurt, 1992)

⁴⁰ İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, 3

⁴¹ İbn Havkal, , Ebi’l-Kasım, *Kitabu Sûretü’l-Arz*, neşr: F. Sezgin, Leiden, 1938 (Frankfurt, 1992)

⁴² İbn Havkal, *Sûretü’l-Arz*, 6

⁴³ Makdisî, Şemsuddin Ebi Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr el-Bennai eş-Şami, *Ahsenu’t-Tekasim*, tah: M. J. de Goeje, Leiden, 1906 (F. Sezgin, Frankfurt, 1992)

⁴⁴ Makdisî, *Ahsenu’t-Tekâsim*, 20

daha farklı bir model uyguladıklarını belirtir.⁴⁵ Makdisî'nin farklı olarak ifade ettiği metot, bir önceki bölümde incelenen Irak ekolünün metodudur. Irak ekolünün metodunu farklı değerlendirmekle Makdisî, kendisini Belh ekolüne dahil etmekte ve dolayısıyla eserinde İslam ülkelerinin coğrafyasını anlatmaktadır.

Belh ekolüne mensup üç yazarın eserlerindeki tasnif aşağıdaki gibidir:

	Yazar	Eser ve sayfalar	Yazar	Eser ve sayfalar	Yazar	Eser ve sayfalar
	İstahrî	Mesâlik	İbn Havkal	Sûretü'l-Arz	Makdisî	Ahsen..
1	Arap Bölgesi ⁴⁶	12-28	Arap Bölgesi ⁴⁷	18-41	Arap İklimi ⁴⁸	73-102
2	İran denizi	28-36	İran denizi	42-59	Irak İklimi	103-120
3	Magrib Bölgesi	36-48	Magrib Bölgesi	60-107	Âkûr İklimi	121-132
4	Mısır Bölgesi	48-55	Endülüs Bölgesi	108-117	Şam İklimi	133-164
5	Şam Bölgesi	55-68	Sakaliye Bölgesi	118-131	Mısır İklimi	165-182
6	Rum denizi	68-71	Mısır Bölgesi	132-164	Magrib İklimi	183-203
7	Cezîre Bölgesi	71-78	Şam Bölgesi	165-188	Bâdiyetü Arab	204-

⁴⁵ Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsim*, 20-21

⁴⁶ İstahrî, eserinin girişinde, alışılan aksine dünyanın şekli, yerkürenin yapısı ve enlem ve boylam daireleri hakkında bilgilendirmede bulunmamaktadır. Arap bölgesine kadar olan bölümde, kitabın bir özetini vermekte ve genel bilgilendirmelerde bulunmaktadır. Bkz: İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 3-20

⁴⁷ İbn Havkal, Arap diyarları hakkında bilgi vermeye başlamadan “Sûretü'l-Arz” başlığı altında yeryüzü ile ilgili bilgiler vermektedir. Ancak biz bu bölümü tasnifimize almadık. Bkz: İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2-12

⁴⁸ Makdisî, Arap bölgesini anlatmaya başlayınca kadar “denizleri ve nehirleri” ve ayrıca “dünya algısı ile merkezî kible”den bahsettiği pasajlar bulunmaktadır. Ancak bu bilgiler genel tasnife dahil olan bilgiler değildir. Bu nedenle biz de tasnife tabi tutmadık. Bkz: Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsim*, 3-72

						208
8	Irak Bölgesi	78-88	Rum denizi	190-204	Maşrık İklimi/ Haytal Kesimi	214- 226
9	Huzistan Bölgesi	88-96	Cezîre Bölgesi	207-229	Maşrık İklimi/Ceyhun civarı	227- 232
10	Fars Bölgesi	96-158	Irak Bölgesi	231-246	Maşrık İklimi/Horasan Kesimi	234- 270
11	Kirman Bölgesi	158-170	Huzistan Bölgesi	249-259	Deylem İklimi	271- 286
12	Sind Bölgesi	170-180	Fâris Bölgesi	260-304	Ruhâb İklimi	287- 294
13	Ermenistan/ Azerbaycan/ Rân Bölgesi	180-194	Kirman Bölgesi	305-316	Cibâl İklimi	295- 308
14	Cibâl Bölgesi	195-203	Sind Bölgesi	317-330	Huzistan İklimi	309- 322
15	Deylem Bölgesi	204-217	Ermenistan/ Azerbaycan/ Rân Bölgesi	331-356	Fâris İklimi	323- 345
16	Hazar denizi	217-227	Cibâl Bölgesi	357-374	Kirman İklimi	346- 357
17	Horasan Kırsalı	227-237	Deylem/ Taberistan Bölgesi	375-385	Sind İklimi	358- 367
18	Sicistan Bölgesi	238-252	Hazar denizi	386-398	Kırsallar	368- 373
19	Horasan Bölgesi	253-286	Horasan-Fâris Kırsalı	399-410		
20	Maveraünnehir Bölgesi	286-328	Sicistan Bölgesi	411-425		
21			Horasan Bölgesi	426-458		
22			Maveraünnehir Bölgesi	459-526		

Yukarıdaki çizelgede gösterilen ülkeler İslam ülkeleridir. İslam ülkelerini İstahrî 20'ye ayırarak anlatırken, İbn Havkal 22 ülkeye bölerek verir. Makdisî ise ilk altı iklimi(Arap, Irak, Âkûr,

Şam, Mısır ve Magrib) Müslüman ülkeler, diğerlerini ise Acem ülkeleri olarak değerlendirir. “Acem ülkesi” tabiri, İslam hudutları içerisinde ancak henüz Müslümanlaşmamış ülkeler anlamında kullanılır.

Türklerle ilgili bilgiler bağlamında konuya yaklaşıldığında, Türklerin yaşadığı Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinin ve Sind topraklarının İslam ülkeleri hudutları içerisinde değerlendirildiği görülecektir. Bu durum, Irak coğrafya ekolüne mensup yazarların eserlerindeki bakış açısının değiştiğinin bir göstergesidir. Makdisî’nin de ifade ettiği gibi⁴⁹ bu tarz eserlerde farklı bir metot uygulanmıştır.

Belh ekolüne mensup yazarların eserlerindeki bilgiler iki ana başlıkta değerlendirilebilir:

A. Genel Olarak Türkler

Belh ekolünün önemli temsilcilerinden İstahrî’de, Türklerle ilgili çok geniş malumat bulunur. Bu malumatın tümünü buraya almak çalışmanın sınırlarını aşacak düzeydedir. Bu bilgilerden genel olarak Türklerden bahseden pasajlar ana hatlarıyla şu şekildedir:

- “Rumların ülkesi Sakâlîbe (Slavlar) toprakları ile sınırdır. Etrafında Rus, Serir, Lan ve Ermeni toprakları vardır; bu topraklarda Hristiyan dinine mensup kabileler yaşar. Çin ülkesi, Türk beldeleri, Tibet’in bazı bölgeleri ve kimi puta tapıcı halkların yurtları ile sınırdır. Hind ülkesine Sind ve Keşmir toprakları ile Tibet’in bir kısmı sınırdır.”⁵⁰ “Çin ülkesi enine 3 aylık, boyuna ise 4 aylık mesafede bir bölgedir. Çin ülkesindeki halicin ağzından başlayarak Maverâünnehir’deki İslam ülkesine kadar mesafe de üç aylık bir yoldur. Çin ülkesinin doğusundan başlayan ve Tibet topraklarının içerisinde geçerek Toguzguz (Dokuz Oğuz/Uygurlar), Hırhız (Kırgız) ve Kîmak yurdunun arka taraflarından denize kadar olan mesafe 4 aylık bir yoldur.”⁵¹

Ekolün bir diğer yazarı İbn Havkâl’de ise genel olarak Türklerden bahseden bilgiler şu şekildedir:

- “Yolculuğuma 331 yılı Ramazanı’nın 23’ünde bir Perşembe günü Medînetü’s-Selam’dan başladım. Bugün Ebu Muhammed Hasan b. Abdullah b. Hemdan’ın Türklere yenilerek Bağdat’tan Diyar-ı

⁴⁹ Makdisî, *Ahsenu’t-Tekâsim*, 20-21

⁵⁰ İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, 4

⁵¹ İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, 9

Rebîa'ya ⁵² doğru kaçtığı gündür. Âl-i Hemdan, buraları ele geçirdikten sonra güçlendi, şeref sahibi oldu ve işlerini yoluna koydu. Kısa zamanda ulaşılabilir en üst düzeye ulaştı. Bu yaptıklarından dolayı Ebu Muhammed Nâsiruddevle ünvânını aldı. İşte bu dönemde Türklerin saldırısına uğradı ve Bağdat'tan kaçmak zorunda kaldı. Bu olayları olduğu zamanlarda ben çok gençtim.”⁵³

- “Türklerin yurtları ile Tibet'in bir bölümü Çin ülkesi sınırları içerisinde. Bu yörelerin halkı puta tapıcıdır.”⁵⁴

- “İslam ülkesinin doğusunda Hind toprakları ile Fars denizi vardır. Batısında ise Udgust çölünün geniş alanlarında oturan Sudanlıların ülkesi yer alır. Kuzeyinde Rum toprakları ile bu topraklara bitişik olan Ermeni, Lan, Rân, Serir, Hazar, Rus, Bulgar, Sakâlibe (Slavlar) toprakları ile Türk boylarından birinin yurdu bulunur. Kuzey yönünün doğusunda Çin topraklarının bir kısmı ve bu topraklara bitişik Türk yurtları vardır. İslam topraklarının güneyinde Fars denizinin suları uzanır. Rumların ülkesinin doğusunda İslam ülkesi vardır. Batısı ve güneyi Bahr-ı Muhit, kuzeyi ise Çin arazisine sınırdır. Ben, Türk boylarının yurtları ile Rum ülkesi arasında kalan Sakâlibe (Slav) topraklarını ve bu bölgenin aşağısında kalan yeri Rum ülkesi olarak kabul edip birleştirdim.”⁵⁵

- “Kızıldeniz'den itibaren Irak arazisine kadar olan mesafe bir aylık bir yoldur. Irak arazisinden Belh nehrine kadar mesafe ise iki aylık bir yoldur. Belh nehrinden Fergana sınırındaki İslam toprağının sonuna kadar olan mesafe 20 merhaledir. Buradan Harleciye (Karluklar) Türklerinin yurdunu geçerek Toguzguz (Dokuz Oğuz/Uygurlar) Türklerinin yurduna kadar olan mesafe 30 merhaleden fazladır. Buradan Çin topraklarının sonundaki okyanusa kadar olan mesafe ise yaklaşık iki aylık bir yoldur. Bu mesafe Kızıldeniz'den Çin'e doğru deniz vasıtasıyla gidildiğinde yol uzar. Zira deniz yolunda girintiler ve çıkıntılar çoktur.”⁵⁶

- “Çin ülkesinin alanı, İshak el-Farisi'nin babası ve Horasan hükümdarının hacibi Ebu İshak İbrahim b. Alptekin'e göre uzunluğuna dört aylık, enlemesine üç aylık yoldur. Irak

⁵² Günümüzde Diyarbakır ve civarı.

⁵³ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 3-4

⁵⁴ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 9

⁵⁵ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 10-11

⁵⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 11

topraklarından başlayan ve Maverâünnehir'deki İslam topraklarının sınırına ulaşan mesafe, yaklaşık üç aylık bir yoldur. İslam topraklarının sınırından itibaren, Çin'in batı sınırına doğru Tibet toprakları ile Toguzguz (Dokuz Oğuz/Uygurlar), Hırhız (Kırgızlar) Türklerinin yurdundan geçip Kîmak Türklerinin yurdunun arka tarafından denize varan mesafe ise dört aylık bir yoldur. Çin ülkesinde farklı diller varsa da, Toguzguz (Dokuz Oğuz/Uygurlar), Hırhız (Kırgızlar), Kîmak, Guziye (Oğuzlar), Harleciye(Karluklar) boylarından oluşan Türkler aynı dili konuşurlar ve birbirlerini anlarlar. Çin ülkesinde yaşayan insanlar, Rum ülkesinin bütünüyle Konstantiniye'deki hükümdara, İslam ülkesindeki halkların Bağdat'taki Halife'ye, Hindlilerin de Kannuc'da oturan hükümdara tâbi olması gibi bütün Çin ülkesi de topluca Humdan'da oturan hükümdara tâbidir. Türk illerinde yurtlarıyla birbirlerinden ayrılan hükümdarlar vardır.”⁵⁷

B. Türk Kabileleri ve Türk Yurdu

Bu ekole mensup yazarların eserlerinde Türk boyları hakkında detaylı bilgi mevcuttur. Örneğin İstahrî Türk boyları hakkında aşağıdaki bilgileri vermektedir:

- “Türkler, Toguzguz (Dokuz Oğuz/Uygurlar), Hırhız (Kırgızlar), Kîmak, Guziye (Oğuzlar) ve Harleciye (Karluklar) boylarından oluşur. Türklerin dilleri aynıdır ve birbirlerini anlarlar. Çin ve Tibet topraklarında ise daha değişik diller kullanılır. Dilleri değişik olmasına rağmen buralarda yaşayan topluluklar, bütün Rumların Konstantiniye'deki krala, Müslümanların Bağdat'taki Halife'ye, Hindlilerin de Kannuc'daki krala bağlı olmaları gibi, Hemedan'da yaşayan Sâhibü's-Sîn'e bağlıdırlar. Saydığımız Türk boylarının yurtları birbirlerinden ayırdır. Guziye (Oğuzlar) Türklerinin yurdu, Hazar, Kîmak, Harleciye (Karluklar) Türklerinin yurdu, Bulgar ve İslam topraklarının uç noktası ile Fârâb ve İsbîcâb'a kadar Cürcan topraklarının arasındadır. Kîmak Türklerinin yurdu, Harleciye (Karluklar) Türklerinin yurdunun arka tarafında ve kuzey yönündedir. Kîmakların yurdu aynı zamanda, Guziye (Oğuzlar) ile Hırhız (Kırgızlar) Türklerinin yurtları arasında ve Sakâlîbe (Slavlar) topraklarının arka tarafındadır. Yecüc halkı ise kuzeyde yaşar. Burası Sakâlîbe (Slavlar) toprakları ile Kîmak Türklerinin yurdunu geçtikten sonradır. Hırhız (Kırgızlar) Türklerinin yurdu, Toguzguz (Dokuz Oğuz/Uygurlar) ve Kîmak Türklerinin yurtları ile Okyanus ve

⁵⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 14

Harleciye (Karluklar) Türklerinin yurtlarının arasındadır. Toguzguz (Dokuz Oğuz/Uygurlar) yurdu, Tibet toprakları Harleciye (Karluklar) Türklerinin yurdu ve Hırhız (Kırgızlar) Türklerinin yurdu ile Çin toprakları arasındadır. Çinlilerin yurdu, Okyanus ile Toguzguz (Dokuz Oğuz/Uygurlar) Türklerinin yurdu ve Tibet arasındadır. Çin toprakları başlı başına bir iklimdir. Rûmiye'yi ile Konstantiniye'yi Rum topraklarına ve kimi İslam topraklarını Bâbil ülkesi içerisinde bulunan İranşehr topraklarına kattığımız gibi, Türk yurtlarını da Çin ülkesine dahil ettik.”⁵⁸

İstahrî'nin eserinde bulunan Türklerle ait bilgiler, bunlarla sınırlı değildir. Yukarıdaki ifadelerin dışında, Hazar denizi civarının anlatıldığı 16. bölümde,⁵⁹ Horasan kırsalının anlatıldığı 17. bölümde,⁶⁰ Horasan bölgesinin anlatıldığı 19. bölümde⁶¹ ve Maveraünnehir bölgesinin anlatıldığı son bölümde⁶² Türk boyları ve bu boyların yurtları hakkında geniş malumat bulunur.

Benzer bilgileri İbn Havkâl'de bulmak mümkündür. İbn Havkâl'in eserindeki bilgiler, İstahrî'nin bilgileri ile paralellik arzeder. Genel olarak Belh ekolü yazarlarında görülen çeşitlenme ve farklılaşma İbn Havkâl için de söz konusudur:

- Oğuz Türklerinin yurdu, Hazar, Kîmak, Harleciye(Karluklar) Türklerinin yurdu ile Bulgar toprakları ile İslam dünyasının kuzey sınırı ve Bârâb ile İsbîcâb'a kadar olan Cürcan toprakları arasındadır. Kîmak Türklerinin yurdu kuzeye düşer. Bu topraklar, Harleciye (Karluklar) Türklerinin yurdunun arka tarafında kalır. Aynı zamanda bu topraklar, Guziye (Oğuzlar) ile Hırhız (Kırgızlar) Türklerinin yurtları ile Sakâlîbe (Slavlar) topraklarının da arka tarafında kalır. Yecüc halkının toprakları kuzey yönünün uç noktasındadır. Bu topraklara ulaşmak için Sakâlîbe (Slavlar) toprakları ile Kîmak Türklerinin yurdu arasında kalan bölgeyi geçmeniz gerekir. Yecüc halkının topraklarının miktarını ancak Allah bilir. Bu topraklar, hayvanların dahi çıkamadığı ancak yaya olarak çıkılabilen tepelerden ve yüksek yerlerden oluşur. Buraları Horasan hükümdarının hacibi Ebu İshak İbrahim b. Alptekin'den daha iyi

⁵⁸ İstahrî, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, 9-10

⁵⁹ İstahrî, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, 217 vd.

⁶⁰ İstahrî, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, 227 vd.

⁶¹ İstahrî, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, 253 vd.

⁶² İstahrî, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, 286 vd.

tanyan birisi ile henüz karşılaşmadım. Onun söylediğine göre, buralara giden ticarî mallar ancak insanların omuzlarında veya keçilerin sırtlarında taşınabilir. Buralara giden tacirler Harzem civarındandır ve malları oraya götürmek için dağdaki yüksek yerlerde konaklarlar. Oralara da ancak bir hafta ile on gün arasında ulaşabilirler. Hırhız (Kırgızlar) Türklerinin yurdu, Toguzguz (Dokuz Oğuz/Uygurlar), Kîmak, Harleciye (Karluklar) ve Guziye (Oğuzlar) Türklerinin yurtları ile Okyanus arasında kalan bölgedir. Toguzguz (Dokuz Oğuz/Uygurlar) Türklerinin yurdunun çok büyük ve geniş olduğu söylenir. Bu topraklar Tibet ve Çin toprakları ile Harleciye (Karluklar) ve Hırhız (Kırgızlar) Türklerinin yurtlarının arasındadır.⁶³

“Türklerden bir kavim kendi ülkesinden ayrılp Rum toprakları ile Hazar Türklerinin yurdu arasında kalan bölgede yerleşti. Bunlara Becenek (Peçenekler) Türkleri denir. Becenek (Peçenekler) Türklerinin yerleşik olduğu bölge, eski zamanlardan itibaren yurt edindikleri bir bölge ve aynı zamanda geniş bir arazi değildir. Burası Hazar denizi ile Serir, Rus ve Guziye (Oğuzlar) Türklerinin yurdu arasında kalan bir ülkedir.”⁶⁴

İbn Havkal’ın eserinde yukarıdaki pasajların haricinde de Türklerden bahseden bölümler vardır. Ancak İstahrî ile ilgili olarak dile getirdiğimiz gibi, bu pasajların tümünü buraya almak çalışmamızın kapsamını ziyadesiyle aşmak olacaktır. Genel hatları ile bir değerlendirme yapıldığında ise İstahrî’nin eseri için söz konusu edilen hususların benzerleri dikkatleri çekecektir. Öncelikle Türkler hakkındaki bilgilerin gerek miktarca ve gerek çeşitlilik yönüyle artışı söz konusudur. Ayrıca, Türklerin yaşadıkları bölgelerin İslam toprakları arasında değerlendirilmesi dikkatleri çeken bir diğer husustur. Bu bilgilerin haricinde, Hazar Denizi,⁶⁵ Horasan-Fâris Kırsalı,⁶⁶ Horasan⁶⁷ ve Maveraünnehir⁶⁸ başlıklı bölümlerde Türklerle ilgili farklı ve detaylı bilgiler bulmak mümkündür.

⁶³ İbn Havkal, *Sûretü’l-Arz*, 14-15

⁶⁴ İbn Havkal, *Sûretü’l-Arz*, 15

⁶⁵ İbn Havkal, *Sûretü’l-Arz*, 386 vd.

⁶⁶ İbn Havkal, *Sûretü’l-Arz*, 399 vd.

⁶⁷ İbn Havkal, *Sûretü’l-Arz*, 426 vd.

⁶⁸ İbn Havkal, *Sûretü’l-Arz*, 459 vd.

Ekolün bir diğer yazarı Makdisî’de Müslüman Türkler ile Türkmenler’den bahsedilmektedir:

- “Halife Vasık Billah Zü’l-Karneyn’in bizimle Yecüc ve Mecüc ülkesi arasına yaptığı seddin açıldığını gördü. Bana “git seddi gör ve haberini bana getir” dedi. Daha önceleri Halife Vasık Billah müneccim Muhammed b. Musa el-Harezmi’yi Hazarların hükümdarı Tarhan’a göndermiş, yanına da 50 adam vermişti. Halife bana 50.000 dinar ve kendi ödenenğim olarak da bana 10.000 dirhem ve bir yıllık gıda verdi. Ayrıca yiyecek ve suları taşımak için de 200 katır verdi. Elimizde Halife Vasık Billah’ın mektubu olduğu halde Samarra’dan yola çıktık. Ermenistan valisi İshak b. İsmail’in yanına vardık. Vali İshak b. İsmail de Lân topraklarının hükümdarına bir mektup yazdı. Bu şekilde elimizdeki son mektup Hazarların hükümdarı Tarhana yazıldı. Tarhan’ın yanında bir güne ve bir gece kaldık. Tarhan bize eşlik etmesi için yanımıza 5 kılavuz verdi. 26 günlük bir yürümeden sonra siyah ve kokuşmuş topraklı bir yere vardık. Bu topraklara girmeden önce yanımıza aldığımız sirkeyi kokladık. Bu topraklarda 10 gün boyunca yürüdükten sonra harabolmuş şehirlerin bulunduğu topraklara vardık. Bu harap topraklarda 27 gün boyunca yürüdük. “Bu şehirlerin niye harabolduğunu” sorduğumuzda, “Yecüc ve Mecüc halkının yaptığını” söylediler. Sonund seddin kurulu olduğu geçidin yakınların kadar vardık. Buralarda Arapça ve Farsça okuyan bir kavim gördük. Bunlar Kur’an okuyorlardı ve ayrıca mescitleri de vardı. “Nereden geldiğimizi” sordular. “halifenin elçileri olduğumuzu ve Samarra’dan geldiğimizi” söyledik.”⁶⁹

- “Çiğil, Taraz’dan az ötede bir şehirdir. Şehrin bir kalesi ve kalenin dışında da surları vardır. Cami ise çarşı içerisinde. Barsahân buranın doğusundadır. Kalesi harabolmuştur. Camisi ise çarşıdadır. Behlû Barsahân’dan daha büyük, Çiğil’in yarım fersah sol tarafında, beş yerleşim yeri ve kalesi olan bir şehirdir. Camisi çarşı içerisinde.”⁷⁰

- “İtil, Hazar denizine uzanan bir nehir üzerine kuruludur. Büyük bir yerleşim yeridir. Yakınında bulunan nehre de İtil nehri denmektedir. Şehir ismini yakınında bulunan bu nehirde alır. Şehir, nehrin denizle birleştiği yerde kuruludur. Şehrin içi ve etrafı ağaçlıktır. Buralarda çok sayıda Müslüman yaşar.”⁷¹

⁶⁹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, 234

⁷⁰ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, 274-75

⁷¹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, 360

- “Urdu küçük bir yerleşim merkezidir. Burada Türkmenlerin hükümdarı oturur. İsbicâb sahibine hediyeler verir. Etrafında kale ve su dolu bir hendek vardır. Hükümdarın evi surun içerisinde. Haran halkının çoğu kafirdir ama sultanı Müslüman’dır.”⁷²

Makdisî’de yukarıdaki bilgilerin haricinde, özellikle Maşrik İklimi/Horasan kesimini,⁷³ Deylem’i,⁷⁴ Kirman’ı⁷⁵ ve Sind’i anlattığı bölümlerde⁷⁶ Türklerle ilgili başka kayıtlara da rastlanmaktadır.

Makdisî’deki bilgiler, İstahrî ve İbn Havkal’deki bilgilerle karşılaştırıldığında, benzeyen noktaların bulunduğu görülecektir. Eser, sadece İslam dünyasını anlatması yönüyle diğer iki eserin bir benzeridir. Aynı zamanda İstahrî ve İbn Havkal’de olduğu gibi Türklerin yurtları İslam dünyasının bir parçası olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Türklerin yaşadıkları bölgelerin giderek İslamlaştığı görülmektedir. Verilen bilgiler Irak coğrafya ekolündeki bilgiler gibi kulaktan duyma bilgiler görünümünde değildir. Makdisî’nin eserindeki bilgiler Türklerin İslamlaşması konusunda daha detaylı ve ayrıntılı bilgiler içerir.

III. Ekoller Sonrası Süreç/ Kazvinî Dönemi

Ekoller sonrasın dikkat çekici siması olan Kazvinî’ye baktığımızda, iki konuda diğerlerinden farklılık gösterdiği görülmektedir:

- Eserini 7 İklim’e göre tasnif ederek Irak ve Belh ekollerinin bilgi verişi tarzından ayrılmıştır.

- Kendisinden önceki yazarlarda bulunmayan bir yöntemle bilgilerini kaynaklandırmıştır. Eserinde Türklerle ilgili bilgileri Mis’ar b. Mühelhil/Ebu Dulef(v. 390/1000)’den aldığını belirtmektedir.

Temel ayrımlarını belirttiğimiz Kazvinî’deki bilgiler ana hatlarıyla 6. ve 7. İklimlerde verilen bilgilerden oluşmaktadır:

⁷² Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsim*, 275

⁷³ Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsim*, 234 vd.

⁷⁴ Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsim*, 271 vd.

⁷⁵ Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsim*, 346 vd.

⁷⁶ Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsim*, 358 vd.

6. İklim:

- **“Bilâdu Becenek:** Türklerden bir kavimdir. Altıncı İklim’in kuzeyinde, Sakâlîbe civarında bir bölgedir. Sakalları ve bıyıkları uzundur. Kalabalık, kuvvetli ve cesur bir kavimdir. Kimseye vergi vermezler. Darı yerler. Ülkelerinin uzunluğu yürüyerek 12 günlük bir mesafedir.”⁷⁷

- **“Bilâdu Becâ:** Bunlar Türklerden bir kavimdir. Ülkeleri yürüyerek bir aylık bir mesafedir. Bunlar müşriktirler ve hükümdarlarına secde ederler. Vergilerini Tahtâh’a verirler. Öküzü kutsadıkları için etini yemezler. Ülkelerinde incir ve üzüm boldur. Orada bulunan bir tür ağaç ateşte yanmaz. Bu ağaçtan putlar edinirler.”⁷⁸

- **“Bilâdu Bugrac:** Bunlar Türklerden bir kavimdir. Ülkeleri yürüyerek bir aylık bir mesafedir. Kudretli bir hükümdarları vardır. Kendisi Yahya b. Zeyd soyundan Alevî’dir. Onların yanlarında bir mushaf vardır ve bu mushafa ibadet ederler. Yahya b. Zeyd dışındaki kişilere itaat etmezler. Bunlar atlı bir topluluktur. Erkekleri çoktur ve silah üretirler. Yemekleri darıdır. Ülkelerinde inek yoktur. Kıyafetlerini keçeden yaparlar. Başkaca bir şey giymezler.”⁷⁹

- **“Bilâdu Tatar:** Bunlar Türklerden büyük bir kabiledir. Altıncı İklim’in doğusunda yerleşiktirler. Katı kalpli, sert tabiatlı ve güçlü bedenli olmaları, kan dökmeyi, düşmanlığı ve hayvanlara işkenceyi sevmeleri yönüyle vahşi hayvanlara benzerler. Tatarların ortaya çıkışı Hz. Peygamber’in mucizelerinden birisidir. Ebu Burde babasından şunları anlatır: Bir gün Hz. Peygamber’in huzurunda otururken şöyle dedi: Ümmetimi geniş yüzlü, küçük gözlü ve kalkan suratlı bir kavim üç defa önlerine katıp kovalayacak ve Arap yarımadasına sıkıştırarak. İlkinde kaçan kurtulur. İkincisinde bazısı yok olur ama bazısı kurtulur. Üçüncüsünde ise hepsi yok olur. Bunun üzerine Hz. Peygamber’e onların kim oldukları soruldu. Hz. Peygamber bu soruya şu karşılığı verdi: Bunlar Türklerdir. Varlığım elinde olan Allah’a yemin olsun ki, atlarını Müslümanların mecitlerine sürecekler.” Yine Hz. Peygamber’den şunlar nakledilir: Allah’ın doğuda Türk adlı askerleri vardır. Kendisine asi olanlardan onlar vasıtasıyla intikam alır. Yalınayak, başıkabak nice kimseler onlardan merhamet diler; ama onlara kimse merhamet etmez. Bunları

⁷⁷ Kazvinî, Zekeriya b. Muhammed, *Âsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd*, tah: Fuat Sezgin, Frankfurt 1994, 390

⁷⁸ Kazvinî, *Âsâru’l-Bilâd*, 390

⁷⁹ Kazvinî, *Âsâru’l-Bilâd*, 390

görünce kıyametin gelmesini bekleyin. Tatarlar hiçbir dine mensup değildirler. Helal haram tanımazlar. Buldukları her şeyi yerler. Güneşe secde ederler ve ona Tanrı derler. Diğer Türklerden ayrı bir dilleri ve farklı bir alfabeleri vardır.”⁸⁰

- **“Bilâdu Toguzguz:** Türklerden bir kavimdir. Ülkeleri yürüyerek 20 günlük bir mesafedir. İbadet ettikleri bir ibadethaneleri yoktur. Atı kutsal sayarlar. Keçeden ve yünden yapılmış elbiseler giyerler. Gökkuşağı çıktığında bayram yaparlar. Kudretli bir hükümdarları vardır. Çadırları 1.000 kişiyi içerisine alacak bir büyüklüktedir. 5 fersah uzaklıktan görülebilir.”⁸¹

- **“Bilâdu Çikil:** Türklerden bir kavimdir. Ülkeleri yürüyerek 40 günlük bir mesafedir. Ülkeleri sakın ve güvenlidir. Aralarında Hristiyanlar da vardır. Aydınlık yüzlüdürler. Mecusi değildirler. Ancak Süheyl, Cevzâ ve Benâtü'n-Na'ş yıldızlarına tapalar. Koyun eti yerler. Ülkelerinde deve ve sığır yoktur. Elbiseleri yünden yapılmıştır. Başkaca bir şey giymezler. Evleri odundan yapılmıştır ve oldukça büyüktür.”⁸²

- **“Bilâdu Hıtyan:** Türklerden bir kavimdir. Ülkeleri yürüyerek 20 günlük bir mesafedir. Onlar, diğer Türklerin aksine, akıl ve doğru görüş sahibi bir topluluktur. Sağlam evlilikler yaparlar. Onların bir kraldan ziyade akıl sahibi bir şeyhleri vardır. Ayrıca içerisinde ibadet ettikleri bir ibadethaneleri vardır. Bu ibadethanede bir ay veya daha uzun bir süre uzlete çekilirler. Et yemezler. Orada içerisinde yılanlar bulunan bir dağ vardır. Oraya bakan kişi ölür. Yanlarında bakliyat çoktur.”⁸³

- **“Bilâdu Harluh:** Türklerden bir kavimdir. Ülkeleri yürüyerek 25 günlük bir mesafedir. Bunlar kin ve zulüm halkıdır. Açıktan açığa zina ederler. Kumar oynarlar. Et yemezler; yiyecekleri darıdır. Elbiseleri yündendir. İçerisinde ibadet ettikleri bir ibadethaneleri vardır. Evlerini ateşin yakmadığı odundan inşa ederler. Bu odun türünden onların ülkelerinde çok bulunur. Burada içerisinde yılanların bulunduğu bir nehir vardır.”⁸⁴

- **“Bilâdu Hırhîz:** Türklerden bir kavimdir. Ülkeleri yürüyerek 1 aylık bir mesafedir. İtaat ettikleri bir melikleri vardır.

⁸⁰ Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd*, 391

⁸¹ Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd*, 391

⁸² Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd*, 391

⁸³ Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd*, 392

⁸⁴ Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd*, 392

Âlim birisidir. Güneye yönelerek namaz kılarlar. Senede üç kez bayram yaparlar. Zühâl ve Zühre yıldızlarına ibadet ederler. Vahşi hayvan bu ülkede çoktur. Yiyecekleri darı, pirinç, koyun ve dana etidir. Ancak deve eti yemezler. İbadet ettikleri bir ibadethaneleri vardır. Kullandıkları bir alfabeleri mevcuttur. Orada geceleri parlayan bir taş vardır.”⁸⁵

- **“Bilâdu Hazar:** Türklerden büyük bir kavimdir. Ülkeleri Bâbü'l-Ebvâb'ın arka kısmındadır. Buraya Derbent denir. Hazarlar iki sınıftır. Bazısı beyaz ve çok güzeldir. Esmer olanlarına Kara Hazarlar derler. Hazarların evleri büyük çadırlardır. Ancak kimi zaman evlerini çamurdan yaparlar. Çarşıları ve hamamları vardır. İtil nehri civarında yerleşiktirler. Bilik denen kudretli bir hükümdarları vardır. Aralarında Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler ve putperestler bulunur. Anlaşmazlık çıktığında hükümdar her kesimi kendi kadısına gönderir. Hükümdar kendisi aralarına girmez. Her topluluğun ayrı kadısı vardır. Hükümdarlarının, İtil nehrinin uzağında tuğladan yapılma bir sarayı vardır. Bu civarda tuğladan yapılma başka bir ev yoktur.”⁸⁶

- **“Bilâdu Hatluh:** Türklerden bir kavimdir. Ülkeleri yürüyerek 10 günlük bir mesafedir. Diğer Türk kavimlerinden daha şevketlidir. İşlerinde tedbirdirler. Kadınlarını ancak nikâhlayarak alırlar. Eğer evlendiği kadın ölürse ömrünün kalan kısmında evlenmezler. Zina yapanlarında hoş görülmez. Kadın için verdikleri bir mehir ya da boşama hakları yoktur. Yiyecekleri buğday ve arpadır. Kısas bunların arasında meşrudur.”⁸⁷

- **“Bilâdu'r-Rûm:** Bunlar büyük bir topluluktur. Beşinci ve Altıncı iklimin batısında yerleşiktirler. Onlar İsû b. İshak b. İbrahim peygamberin soyundandır. Bölgeleri geniş, ülkeleri büyüktür. Rûmiye ve Konstantiniye oradadır. Ülkeleri soğuk bir ülkedir. Eski zamanlarda felsefi bir inanışları vardı. Daha sonra aralarında Hristiyanlık yayıldı.”⁸⁸

- **“Bilâdu'l-Gûz:** Türklerden büyük bir kavimdir. Bunlar Hristiyanıdır. Selçuklu sultanına itaat ederler. Ta ki Sancar b. Melikşah zamanına kadar. Sencer, onlardan harac almak için bir adamını gönderdi. Tahsildar adet olandan fazlasını alınca Oğuz hükümdarı Tûtî Bek onu vurdu. Tahsildar öldü. Oğuz sultanı bir

⁸⁵ Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd*, 392

⁸⁶ Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd*, 393

⁸⁷ Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd*, 393

⁸⁸ Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd*, 394

adam göndererek Sencer'den özür diledi. Sultan Sencer bu özrü kabul etmek istediysen de etrafındakiler bu ülkeyi yağmalamak istediler. Bunan neden olarak ise “özrün kabul olunamayacağını” gösterdiler. “Sultana karşı cüret göstermiştir. Bunları yağmalayalım ki, başkaları buna cesaret etmesin” dediler. Oğuzlar Sultan'a “soyumuza, neslimize acı. Bizden öldürülenin diyetini fazlasıyla al” diyerek yalvardılar. Sultan bunu kabul etmeyince kadınlı ve erkekli olarak atlarına bindiler ve Sultanın ordusunu hezimete uğrattılar. Sultanı da yanlarına alarak Horasan'a girdiler. Sultan burada bir sene esir kaldıktan sonra kaçtı. Mis'ar b. Mühelhil'in söylediğine göre onların taştan, odundan ve kamıştan yapılma bir şehirleri vardır. Ayrıca bir de ibadethaneleri bulunmaktadır. Çin ve Hind yörelerine ticaret yaparlar. Yiyecekleri darı ve koyun etidir. Giyecekleri ise keçeden yapılmıştır.”⁸⁹

- **“Bilâdu Kîmak:** Türklerden bir kavimdir. Ülkeleri yürüyerek 35 günlük bir mesafedir. Evleri hayvan derisindedir. Yiyecekleri bakliyattır. Burada bir yarısı siyah, diğer yarısı beyaz üzüm yetişmektedir. Yörelerinde altın madeni çıkarılır. İtaat ettikleri bir hükümdarları ve bir ibadethaneleri yoktur. Kendilerine özgü bir alfabeleri vardır. Orada Menkur denilen bir dağ bulunmaktadır. Ayrıca bir su kaynağı ve bir kuyu mevcuttur. **Ebu Reyhan el-Harezmi Âsârü'l-Bâkiye'de** şöyle der: Bu kuyu büyük bir kalkan genişliğindedir. Bu kuyudan büyük bir ordu su içse dahi herhangi bir eksilme olmaz.”⁹⁰

- **“Beldetü Behâ:** Burası Türk ülkelerinin gelişmişlerinden birisidir. Halkı Müslüman, Hristiyan, Musevi, Yahudi ve putperestlerden oluşur. Çok sayıda bayramları vardır. Behâ ülkesi yürüyerek 40 günlük bir mesafedir. Kudretli bir hükümdarları vardır. Behâ ismindeki bu hükümdar kudretli ve akıllıdır. Türk ülkelerine ait bu bilgilerin hepsini bana Mis'ar b. Mühelhil anlattı. Kendisi bir seyyahı ve anlattığı ülkeleri görmüştü.”⁹¹

- **“Baykar:** Şirvan yöresinde güçlü bir kaledir. Bu kalede taştan resimler ve heykeller vardır. Burada ayrıca bir Dârü'l-İmâre bulunmaktadır. Dârü'l-İmâre'nin kapısında 11 beyit kazılıdır. İçerisinde de 11 ev bulunmaktadır.”⁹²

⁸⁹ Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd*, 395

⁹⁰ Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd*, 395

⁹¹ Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd*, 395

⁹² Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd*, 396

- **“Türkistan:** Yedinci İklim’deki Türk ülkelerinin tümünden bahsettik. Türk ülkeleri 7. İklim’den 1. İklim’e doğru uzanır. Türkler diğer milletlere cesaret ve katı kalplilik yönüyle üstündürler. Çoğunlukla puta taparlar. Aralarında yıldızlara veya ateşe tapanlar da vardır. Tuhfetü’l-Garâib adlı eserin yazarına göre Türkistan’da Zank dağı denilen bir dağ vardır. Buradakiler tarım ve hayvancılıkla uğraşmazlar. Burada altın ve gümüş çoktur. Çoğunlukla koyun başı kadar parçalar bulunur. Küçük parçaları alanlar bunlardan faydalanırlar. Büyük parça alanların evlerinde ölüm meydana gelir. Türkistan’da ayrıca Cebelü’n-Nâr denilen bir dağ daha vardır. Bu dağda küçük bir ev büyüklüğünde bir mağara mevcuttur.”⁹³

- **“Fârâb:** Türk ülkelerinin sınırında bulunan bir vilayettir. Sûgû ülkesinin yakınındadır. Enine ve boyuna mesafesi 1 günlüktür. Burası Türk ülkelerinin en ucunda bulunur.”⁹⁴

- **Fergana:** Türk ülkelerinin sınırındaki Maveraünnehir’de bulunan bir yerleşim yeridir. İbnü’l-Fakîh’in dediğine göre burayı Anuşirvân kurmuştur. Kendi ailesinden pek çok kişiyi buraya yerleştirmiş ve adına Hurhâne demiştir. Burada Türk beldelerine doğru uzanan dağlar vardır.”⁹⁵

7. İklim

- **“Başgirt:** Bunlar Bulgar toprakları ile Konstantiniye arasında bulunan Türklerden büyük bir topluluktur. İbn Fadlan şöyle anlatır: Sonra Türklerden Başgirt denen bir kavmin ülkesine vardık. Bunlar Türklerin en zararlıları, en muhterisleri ve öldürmeye en yatkınlarıdır. Başgirtlerden bir fakîh şunları anlatır: Başgirtler büyük bir halktır ve çoğunluğu Hristiyan’dır. Aralarında Hanefî mezhebinden bir topluluk vardır. Bu Müslümanlar, Hristiyanların bizim ülkemizde Müslümanlara cizye ödemesi gibi orada Hristiyanlara cizye öderler. Onların ordusu kalabalık bir hükümdarları vardır. Çadırlarda kalırlar. Kaleleri yoktur. Her yerleşim grubunun bir reisi ve buna bağlı bir ikta’sı vardır. İkta’ sebebiyle aralarında çoğu zaman anlaşmazlık çıkar. Tatarlar Başgirtlerin üzerine yürüyünce hükümdarları çarpışmak için hazırlandı. Kumandanlar iktalarını geri vermezsen çarpışmayız dediler. Böylelikle Tatarlar onları ekin biçer gibi biçtiler.”⁹⁶

⁹³ Kazvinî, *Âsâru’l-Bilâd*, 395

⁹⁴ Kazvinî, *Âsâru’l-Bilâd*, 405

⁹⁵ Kazvinî, *Âsâru’l-Bilâd*, 405

⁹⁶ Kazvinî, *Âsâru’l-Bilâd*, 411

- “**Becne:** Türk ülkesinde bir mevkidir. Orada bir dağ vardır.”⁹⁷

Kazvinî’de değişik pasajlarda geçen bunların dışında da Türkler ilgili malumat bulmak mümkündür. Ancak vermiş olduğumu bilgiler de göstermektedir ki, ilk iki grupta verdiğimiz bilgilerle kıyas kabul etmeyecek derecede bir genişlik ve çeşitlilik söz konusudur.

IV. Değerlendirme ve Sonuç

Bu bilgileri verdikten sonra, bilgiler üzerinde bir değerlendirme yapabiliriz. Görüldüğü üzere 3 farklı bilgi verişi tarzı söz konusudur:

- Irak ekolü tarzı
- Belh Ekolü tarzı
- 7 İklim tarzı

Irak ekolü tarzında bilgi veren İbn Hurdadbih 8 Türk boyundan bahseder:

- Toguzguzlar(Dokuz Oğuz/Uygurlar),
- Guzlar(Oğuzlar),
- Becenekler (Peçenekler),
- Türkeşler,
- Özkeşler,
- Hıfşahlar (Kıpçaklar),
- Hırhızlar (Kırgızlar) ve
- Halaçlar

Aynı tarzda bilgi veren İbnü’l-Fakîh de 8 Türk boyunu konu edinir:

- Toguzguzlar (Dokuz Oğuz/Uygurlar)
- Harluhlar (Karluklar),
- Guzlar (Oğuzlar),
- Becenekler (Peçenekler),
- Türkişler,

⁹⁷ Kazvinî, *Âsâru’l-Bilâd*, 411

- Erkişler,
- Hıfcahlar (Kıpçaklar),
- Hırhızlar (Kırgızlar)

Ya'kubî'de ise 5 Türk boyundan bahsedilir:

- Harluh (Karluklar),
- Toguzguz (Dokuz Oğuz/Uygurlar)
- Türkeş,
- Kîmak ve
- Guz (Oğuzlar) Türkleridir.

Bu bilgiler, sonraki dönemlerde yazılacak olan eserlere kaynaklık edecektir. Verilen bilgilerin kısalığı, henüz Türklerin yaşadığı bölgelere yoğun bir ilginin bulunmamasındandır. Gerek dinî, gerek ırkî ve gerekse ticarî açıdan Türklerle yoğun temasın sağlanmasının ardından yukarıdaki bilgiler özellikle Türklerin ve Türk ırkının özellikleri açısından çeşitlenecektir. Eserin yazıldığı dönemde Türklerle yoğun bir temasın bulunmadığının bir başka göstergesi, Türklerin bir kısmının Mecusî, diğer bir kısmının ise da zındıklar topluluğu (Zanâdika) olarak anlatılmasıdır. Türklerle yoğun temasa geçilmesinin ardından bu anlayış değişir ve yerini Türk ülkelerini İslam ülkeleri arasına katan bir anlayışa bırakır. Fârâb şehrinde Müslümanların ve Halaç Türklerinin silahlı adamlarının bulunması, periyodik olarak Türklerin Müslümanlarla temasının yoğunlaştığı döneme geçilmek üzere olduğunu gösterir.

Dikkat edildiğinde, Ya'kubî'deki bilgilerin İbn Hurdadbih'te bulunan bilgilerden daha fazla olduğu görülecektir. Bunun temel sebebi, Ya'kubî'nin Bağdatlı olması ve Bağdat ile Samarra'da bulunan Türkler hakkında bilgi sahibi olmasıdır. Ancak bu ekole mensup yazarların eserlerinde Türklerle ilgili bilginin kaynağı hemen hemen aynıdır. Örneğin, Türklerin kısırak eti yiyip kısırak sütü içtikleri bilgisi İbn Hurdadbih'te bulunmazken, Türk ülkelerinin yerleri hakkında detaylı bilgi Ya'kubî'de mevcut değildir.

Yazarların ölüm tarihleri dikkate alındığında aynı dönemlerde yaşadıkları görülecektir. Bilgiler arasındaki kısmî farklılıklar yazarların gördüklerinden ziyade duyduklarını kaleme almasından kaynaklanmaktadır.

Metinlerde geçtiği üzere, Ya'kubî'de bulunan farklı bilgi türünü Bağdat ve Samarra'da bulunan Türkler hakkındaki bilgiler oluşturmaktadır. Bu bilgiler Ya'kubî'nin bizzat şahit olduğu bilgilerdir. İbn Hurdadbih'te hissedilen Türkler Müslüman Arapların yaklaşması vurgusu Ya'kubî'deki bilgiler için de söz konusudur. Bu dönem, Türklerin yavaş yavaş Müslüman oldukları dönemi yansıtmaktadır. Kanımızca, Türklerin dinî durumları ile ilgili bilgilerin Ya'kubî'de bulunmamasının sebebi, Ya'kubî'nin Bağdat ve Samarra'da Türkleri yakından tanınması olmalıdır.

İbnü'l-Fakîh'te bulunan bilgilere bakılarak Türklerle ilgili bilgilerin çeşitlendiğini söylemek mümkün olmaktadır. Zira Türklerin özelliklerine dair bilgiler daha ziyade İbnü'l-Fakîh'in eserinde bulunmaktadır. Örneğin “Türklerin yaşadığı bölgelerde haşerâtın bulunmayıp, samur ve tilkinin çok bulunması”, “yüzlerinin sert olması” bilgisi diğer iki yazarda bulunmamaktadır. Her üç yazarda bilgilerin kaynağı zikredilmediğinden, bilgilerin kaynağı hakkında bir değerlendirme yapma imkânı yoktur. Ancak bilgilerin çeşitlenmesinden hareketle ilişkilerin giderek fazlaştığı öngörüsüne ulaşmak mümkündür. Benzer şekilde “Türklerin istediklerinde kar ve yağmur yağdırabildikleri bir taşla sahip olmaları”, “Türlere “Türk” denilmesi” ile ilgili olarak verilen bilgiler ve İbn Hurdadbih ve Ya'kubî'nin bahsetmediği Erkiş Türkleri bahsinin İbnü'l-Fakîh'te yer alması sıklaştıran ilişkileri ve artan bilgi kaynaklarını göstermektedir.

İslam ülkelerini 18 ile 22 arasında değişen bölgelere ayıran Belh coğrafya ekolüne mensup ise yazarlar Türk ülkelerinden ve topluluklarından geniş bir biçimde bahsederler. Irak coğrafya ekolünün yazarlarındaki gibi temel bir takım bilgileri vermekle yetinmemektedirler. Bu geniş anlatımın sebebi olarak bir takım hususlar dile getirilebilir. Örneğin, İslam fetihleri ile birlikte bu ülkelerden sağlanan bilgi akışının artması bu nedenlerden birisi olarak dile getirilebilir. Benzer şekilde, yine fetih olgusu ile birlikte, bu ülke halkaları ile olan diyalogun gelişmesi de bir sebep olarak öne sürülebilir.

Ancak, kanımızca, dile getirdiğimiz iki sebep ve içerik açısından bunlara benzeyecek daha farklı sebepler, konunun yeterince anlaşılmasını sağlamayacaktır. Bize kalırsa, ekolün temel özelliği olan Müslüman olmayan ülkeleri dışarıda bırakarak çalışmalarını geniş ve ayrıntılı bir biçimde İslam ülkelerinin coğrafyası üzerinde yoğunlaştırmak eylemi bu belirgin artışın sebebi olarak görülmelidir. Zira İstahrî'de dile getirilen “İslam dönemi gelince, Müslümanlar her ülkeden toprak ele geçirdi. Örneğin, Rum ülkesinden Şam, Mısır,

Magrib ve Endülüs'ü, Hind ülkesinden Kabil'e ve Toharistan'ın yukarılarına kadar giden Mansûre'yi ve Multan toprağına sınır olan kesimi, Sind ülkesinden de Maverâünnahir'i aldı ve bunları büyük İslam memleketi topraklarına kattılar”⁹⁸ ifadesi, bu dönemin anlayışının oluşma nedenini ortaya koymaktadır. Belh ekolü yazarları, Türk beldelerine, kısmen İslamlaşmış veya giderek İslamlaşacak ülkeler ve halklar gözüyle bakmaktadırlar.

Değerlendirdiğimiz üç eserde başlıca, İstahrî ve İbn Havkal'de olduğu gibi Giriş bölümünde ana hatlarıyla Türklerin ve Türk yurtlarının tanıtıldıkları bölümler ve Makdisî'de olduğu gibi, eserlerin muhtelif yerlerinde Türk halkları ve ülkeleri hakkında detaylı bilgi veren bölümler olmak üzere iki farklı bilgi türü bulunmaktadır. Bu bilgilerde Türk halkları birbirlerine yakın halklar olarak tanıtılmaktadır.

Eserlerin yazılış tarihlerin dikkat etmek konuyu daha anlaşılır kılacaktır. İbn Havkal'ın eserinde 340/952 yılında İstahrî ile görüşmüş olduğuna dair bir kayıt bulunmaktadır.⁹⁹ Makdisî ise 335/946 yılında Kudüs'te doğmuş¹⁰⁰ ve yaklaşık 1000 yılı civarında vefat etmiştir.¹⁰¹ Bu tarihlendirmelerden hareketle, İstahrî ve İbn Havkal'ın eserlerini 350 yılı civarında, Makdisî'nin de yaklaşık bu iki eserin telifinden 30 yıl sonra telif edildiği söylenebilir. Irak coğrafya ekolü yazarlarından, bu çalışmada değerlendirilmeye alınan üç yazarın eserlerini 9. asrın sonlarında kaleme aldıkları dikkate alındığında, 50 yıllık bir sürede meydana gelen değişimin boyutları daha iyi kavranacaktır. Bu süre içerisinde toplumlarda meydana gelen köklü değişim telif edilen eserlere de yansımıştır. Bu yansıma, aslında bakış açısının değişmesidir. Özellikle Türk halkları ve toplulukları konusunda yeni bir bakış açısı oluşmuştur. Irak coğrafya ekolü yazarlarının eserlerinde dikkatleri fazlasıyla çekmeyen Türk halkları ve toplulukları, giderek belirgin şekilde dikkatlerin üzerlerine çevrildiği bir halklar ve topluluklar zümresine dönüşmüştür.

⁹⁸ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 4

⁹⁹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 329-330

¹⁰⁰ Yakut el-Hamevî, Şihabuddin Ebi Abdullah Yakut b. Abdullah, *Mu'cemu'l-Udeba*, neşr: A. Rufai, Beyrut, , ts., VIII/238

¹⁰¹ M. Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı*, 366

Ekoller sonrası sürecin yazarları olan Kazvinî ise ilk iki grubun dışında bir yol izlemiş ve vermiş olduğu bilgileri iklim bölgelerine göre tasnif etmiştir. Bu bilgilerde:

- Peçenek ülkesi
- Necâ ülkesi
- Buğrac ülkesi
- Tatar ülkesi
- Toğuzguz ülkesi
- Çiğil ülkesi
- Hıtyân ülkesi
- Kırgız ülkesi
- Karluk ülkesi
- Hazar ülkesi
- Oğuz ülkesi
- Kîmâk ülkesi

olmak üzere 12 Türk ülkesinde ve buralarda yaşayan Türklerin özelliklerinden bahsetmiştir. Bu bahislerde verilen bilgiler diğerleri kıyas kabul etmeyecek bir çeşitlilik ve genişliktedir.

Bütün bu bilgilerden sonra sonuç olarak şunlar söylenebilir: İslâm coğrafyacılarının eserlerindeki Türkler hakkındaki bilgiler tek bir metod üzere verilmemiştir. Ayrıca bilgilerin içeriğinde de bir genişleme söz konusudur. Özellikle Irak ve Belh ekolü yazarları bilgilerini verirken kaynak vermemektedirler; ancak bilgilerini 7 İklim teorisi uyarınca veren ve Türklerle ilgili bilgileri 6. ve 7. İklimlerde zikreden Kazvinî, bilgilerinin kaynağını da vermektedir.

Bibliyografya

Ağarı, Murat, **İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar**, İstanbul, Kitabevi yay. 2002

....., “Ya’kubî’nin Kitabu’l-Buldan’ı”, **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl: 7, S: 17, Güz 2003, ss: 187-198

....., “İbn Hurdadbih’in el-Mesâlik ve’l-Memâlik’i ve İçerdiği Coğrafi ve Kültürel Motifler”, **Dini Araştırmalar**, C: 7, S: 21, Ocak-Nisan 2005, ss: 237-263

....., “İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, **Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: 47, S: 2, Y: 2006, ss: 195-214

Ahmed, S. Maqbul, “Coğrafya”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DIA)**, İstanbul 1997

Goldziher, Ignace, **Klasik Arap Literatürü**, çev: A. Yüksel, Ankara 1993

Hinz, Walter, **İslâm’da Ölçü Sistemleri**, çev: A. Sevim, İstanbul, 1990

İbn Hurdadbi, **Kitabu’l-Memâlik ve’l-Mesâlik**, tah: F. Sezgin, Leiden, 1306-1889 (Frankfurt, 1992)

İbn Hurdadbi, **Ülkeler ve Yollar Kitabı**, çev: M. Ağarı, Kitabevi yay. İstanbul 2008

İbnü’l-Fakîh, Ebu Bekir Muhammed b. İbrahim el-Hemedanî, **Muhtasar Kitabü’l-Buldan**, neşr: M.J. De Goeje, Leiden, 1885

İbn Havkal, Ebi’l-Kasım Muhammed en-Nusaybî, **Kitabu Sûretü’l-Arz**, neşr: F. Sezgin, Leiden, 1938(Frankfurt, 1992)

İstahrî, Ebi İshak İbrahim Muhammed el-Farisi el-Kerhi, **Kitabü’l-Mesâlik ve’l-Memâlik(ve huve muavvelun ala Kitabu Suveru’l-Ekalim li’ş-Şeyh Ebi Zeyd Ahmed B. Sehl el-Belhî)**, tah: M. J. de Goeje, Leiden, 1870(F. Sezgin, Frankfurt, 1992)

Kaşif, S. İsmail, **İslam Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metodları**, çev: M. Şeker, İzmir 1997

Kazvinî, Zekeriya b. Muhammed, **Âsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd**, tah: Fuat Sezgin, Frankfurt 1994

Kramers, J. H., “Coğrafya”, **Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi(İA)**, Eskişehir 1997

Kramers, J. H., “Coğrafya ve Ticaret”, çev: M. Ağarı, **İslami Araştırmalar Dergisi**, C: 16, S: 4, 2003, ss: 678-687

Krichovsky, İgnati Ulianovich, **Tarihu’l-Edebi’l-Coğrafi’l-Arabi**, Arap. çev: Selahaddin Osman Haşim, Kahire 1963

Kumekov, Bolat, “Kimekler”, **Türkler Ansiklopedisi(TA)**, İstanbul, Yeni Türkiye yay., 2002, II, 767

Makdisî, Şemsuddin Ebi Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr el-Bennai eş-Şami, **Ahsenu’t-Tekâsim**, tah: M. J. de Goeje, Leiden, 1906(F. Sezgin, Frankfurt, 1992)

Nasr, Seyyid Hüseyin Nasr, **İnsan ve Tabiat**, çev: N. Avcı, İstanbul, İşaret yay., 2. bsk., 1998

Pakalın, M. Zeki, **Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, M.E.B. yay., 1993, I-II

Pazarbaşı, Erdoğan, “Vâni Mehmed Efendi’nin Tevbe Suresi 39. Ayetini Türklerle İlgili Kurarak Yorumlaması”, **Vani Mehmed Efendi**, Kayseri 1998

Şeşen Ramazan, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1998

....., **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul 1998

Ya’kubi, Ahmed b. Ebî Yakub İbn Vadîh el-Katib, **Kitabu’l-Buldan**, Leiden, Brill, 2. bsk., 1892(İbn Rusteh’in A’laku’n-Nefise’sinin ardında)

Ya’kubi, **Ülkeler Kitabı**, çev: M. Ağar, Ayışığı yay. İstanbul 2002

Yörükhan, Y. Ziya, (derleyen ve Türkçe’ye çeviren), **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Türkler**, İstanbul 2004

Yakut el-Hamevî, Şihabuddin Ebi Abdullah Yakut b. Abdullah, **Mu’cemu’l-Udeba**, neşr: A. Rufai, Beyrut ts.